

STATUS GLASA /z/ U MAKEDONSKOM, SRPSKOM I CRNOGORSKOM JEZIKU

Virna Karlić

Sveučilište u Zagrebu, Hrvatska

Keywords: phonology, sociolinguistics, sound /z/, Macedonian, Serbian, standardization of the Montenegrin language.

Summary: The introductory part of this paper explores the articulatory and acoustic features of the sound /z/, and raises the issue of its origin and position in Slavic languages. The first part of the main section deals with the distribution of the sound /z/ in several Macedonian dialects, as well as Old and Middle Shtokavian dialects, in Serbia and Montenegro, while the second part establishes the status of the sound /z/ in present-day Standard Macedonian and Serbian. Finally, its sociolinguistic role in the process of the codification of the Montenegrin language is briefly outlined.

Ključne riječi: fonologija, sociolingvistika, glas /z/, makedonski jezik, srpski jezik, standardizacija crnogorskog jezika.

Sažetak: U uvodnom dijelu rada prikazuju se artikulacijska i akustička obilježja glasa /z/ te se otvara pitanje njegova porijekla i položaja u slavenskim jezicima. Prva cjelina rada se bavi rasprostranjenošću glasa /z/ u makedonskim dijalektima te u srednjoštokavskim i staroštokavskim dijalektima na području Srbije i Crne Gore. U drugoj cjelini se utvrđuje status glasa /z/ u suvremenom makedonskom i srpskom standardnom jeziku. Na koncu se ukratko predstavlja i njegova sociolingvistička uloga u procesu kodifikacije crnogorskog jezika.

Rad se bavi prikazom tvorbe glasa /z/, njegovim položajem, rasprostranjenošću i porijeklom u organskim idiomima makedonskog i srpskog govornog područja. Opisan je status glasa /z/ u srpskom i makedonskom standardnom jeziku, njegov položaj tijekom procesa standardizacije dvaju jezika, a na koncu je prikazana i njegova sociolingvistička uloga u procesu kodifikacije crnogorskog standardnog jezika.

Uvodno poglavlje bavi se artikulacijskim i akustičkim obilježjima glasa /z/. Prikazana je teorija o njegovoj pojavi u slavenskim jezicima do koje je došlo uslijed druge i treće palatalizacije, kao i njegov ulazak u slavenske

jezike posredstvom posuđenica iz jezika čiji fonološki sustavi sadrže /z/ kao zaseban fonem.

U prvoj cjelini rada prikazana je rasprostranjenost i upotreba glasa /z/ u makedonskim dijalektima te u srednjoštokavskim i staroštokavskim dijalektima na području Srbije i Crne Gore.

U drugoj cjelini rada obrađeno je pitanje položaja glasa /z/ u suvremenom makedonskom i srpskom standardnom jeziku. Na koncu slijedi kratak prikaz njegove sociolingvističkoj uloge u procesu izdvajanja crnogorskog kao zasebnog standardnog jezika.

1. Artikulacijska i akustička obilježja glasa /z/

Glas /z/ je zubni, prekidni, piskavi, stridentni, stiješćeni, zvučni, tj. slabi, svijetli, difuzni, pravi suglasnik. S obzirom na izgovorno mjesto koje glasu daje posebnu zvučnu boju, u srpskim i makedonskim govorima /z/ spada u dentalnoalveolarne glasove. Prema izgovornom načinu glas /z/ je opstruent. On je piskav (iznad 5 kHz), pojačano šuman (stridentan), što je ishod stiješnjenog ili zakrivljenog izgovornog prolaza, svijetao i difuzan jer se izgovara vrhom jezika (Škarić 2007).

Analiza literature koja se bavi tvorbom glasa /z/ pokazuje da među opisima nema većih odstupanja, osim u slučaju odredbe mjesta njegova oblikovanja koje u pojedinim kategorizacijama varira od dentalnog, alveolarnog i dentalno-alveolarnog. Takva odstupanja Jelaska (2004) objašnjava činjenicom da dentalni ili alveolarni izgovori u većini jezika na svijetu nisu razlikovni.

1.1. Fonološka prototipnost i rubnost

Teorijsko-metodološki okvir rada zasniva se na teoriji fonološke prototipnosti i rubnosti. Takav pristup nudi objašnjenje za svrstavanje različitih članova u istu kategoriju, a razdvajanje sličnijih u druge, što ranijim teorijskim okvirima poput strukturalizma i generativne gramatike nije polazilo za rukom. Objašnjenje koje nudi kognitivna lingvistika polazi od tumačenja da ljudi svrstavaju različite pojavnosti u istu kategoriju prema načelu prototipnosti – kao članove iste vrste, koji mogu biti tipični ili manje tipični, odnosno rubni. Prototipnost se, dakle, očituje u ujednačenim procjenama o pripadnosti nekog elementa istoj kategoriji (npr. glasa), što s rubnim elementima nije slučaj.

Različiti se glasovi kategoriziraju kao prototipni ili rubni fonemi s obzirom na različita svojstva. Postoji više kriterija na temelju kojih se može odrediti prototipnost ili rubnost glasa. Jelaska (2004) izdvaja rječničko

načelo prema kojem položaj glasa ovisi o prototipnosti ili rubnosti leksema u kojima je zastupljen. Položaj leksema u leksikonu pojedinog jezika ovisi o formalnom i značenjskom aspektu, kao i o porijeklu riječi. Među ostala načela autorica ubraja sintagmatski kriterij te druga svojstva poput jasne razlikovnosti na izgovornom i slušnom planu, stupnja ovisnosti o kontekstu i slušnog razaznavanja.

1.2. Fonem /z/ u slavenskim jezicima

Glas /z/ ima status fonema u osam europskih standardnih jezika: albanskom, latvijskom, katalonskom, mađarskom, makedonskom, poljskom, slovačkom i talijanskom (Brown i Ogilvie 2009). U svim suvremenim slavenskim jezicima položaj glasa /z/ u fonološkom sustavu je ruban, s tim da se u makedonskom, poljskom i slovačkom jeziku bilježi zasebnim grafemom.

Praslavensko porijeklo glasa /z/ – Shodno Mihaljeviću (2002), glas /z/ u slavenskim jezicima vuče porijeklo iz praslavenskog jezika, a tumači se kao rezultat druge i treće palatalizacije (općeslavenskih promjena koje su uslijedile nakon monoftongizacije diftonga). Obično se druga palatalizacija opisuje tako da su velari najprije umekšani, a tek zatim sibilizirani. Tradicionalno se pretpostavlja da su refleksi druge palatalizacije bili /k/→/c/ i /g/→/z/ na cijelom slavenskom području i da je tek naknadno došlo do pojednostavljivanja /z/→/z/ na najvećem dijelu slavenskog područja. Staro /z/ se sačuvalo samo u nekim lehitskim (pomoranskim i kašupskim) i zapadnomakedonskim govorima oko Ohrida. Izvori upućuju na to da je /z/ bilo živo još u Ćirilovo vrijeme i da je on stoga za njega stvorio posebno slovo u glagoljici (*zělo*), koje se poslije koristi samo u značenju broja osam. Autor ističe da već najstariji glagoljaški kanonski tekstovi često, a ćirilični redovito zamjenjuju to slovo znakom za glas /z/. To pokazuje da je prvotni fonem /z/ vrlo rano zamijenjen fonemom /z/, kao u (1.i). Druga palatalizacija je na velikom dijelu slavenskog područja zahvatila i skupine /kv/ i /gv/. Ta se promjena uz neke iznimke odvila u južnoslavenskim i istočnoslavenskim jezicima, kao u (1.ii). Rezultat promjene treće palatalizacije identičan je rezultatu druge palatalizacije, s tim da su uvjeti u kojima se događala bitno različiti. Promjena se odvijala progresivno: /k/→/c/, /g/→/z/ (/z/), /h/→/s/ (/š/). Pojavu novog /z/ Mihaljević (ibid.) tumači kao rezultat težnje za popunjavanjem fonološkog sustava.

(1) i. **gailǎ*→*gělǎ*: stsl. *zělo*, sln. *zelo*

ii. *gvaizda→gvēzdā: stsl. zvezda, sln. zvezda, hr. zvijezda, srp. zvezda, mak. ѕвєздa

Strano porijeklo glasa /z/ – Budući da se glas /z/ slavenskog porijekla održao samo u nekim lehitskim i zapadnomakedonskim govorima, njegovo pojavljivanje u slavenskim jezicima na položajima koji nisu međumorfemski valja pripisati utjecajima stranih jezika čiji fonološki sustav sadrži fonem /z/. U slučaju istočnih južnoslavenskih idioma, glas /z/ se pojavljuje u posuđenicama iz albanskog, turskog, talijanskog i rumunjskog jezika, kao i posuđenicama primljenim posredstvom tih jezika (Okuka 2008, Savicka i Spasov 2001).

Položaj fonema /z/ u slavenskim jezicima – Dok fonolozi uglavnom polaze od pretpostavke da /z/ u većini slavenskih jezika nije ni rubni fonem, drugi upozoravaju na argumene koji idu u korist drugačijoj interpretaciji. Tako, primjerice, Babić (1997) u duhu teorije o fonološkoj prototipnosti i rubnosti ističe argumente za i protiv određivanja glasa /z/ kao rubnog fonema u fonološkom sustavu hrvatskog jezika. Navodi da su argumenti koji idu u prilog takvoj odredbi nepostojanje minimalnog para kojim bi se dokazala razlikovna funkcija glasa /z/ te činjenica da se on pojavljuje samo na granici između nenaglašene i naglašene riječi. S druge strane, ističe da se /z/ ne može jednostavno proglasiti nefonemom zbog njegove visoke slušne prepoznatljivosti; pojavljivanja u rubnim izgovorima stranih riječi te u nekim stranim imenima i prezimenima; zbog mogućnosti njegova bilježenja dvoslovom *dz* te pojavljivanja u riječima starijih pisaca.

2. Glas /z/ u makedonskim dijalektima

U procesu razvoja i međusobnog udaljavanja makedonskih dijalekata, većina konsonantskih promjena odvila se u podsustavu afrikata i velara. Kod afrikata je izražena i težnja za popunjavanjem podsustava (glasom /ž/ i novim /z/). Već se u tekstovima iz 10. i 11. stoljeća javljaju neke inovacije koje predstavljaju početak dijalektalne diferencijacije, a među njima je i pojava novog /z/. Proces diferencijacije većinom se odvio u razdoblju do 15. stoljeća, a za razvoj jezika najveće značenje imaju unutarjezični procesi. Rezultat takvih procesa je, između ostalog, i pojava sekundarnog /z/ na pograničnim područjima zapadne Makedonije (kao u *colsa* – hr. *suza*) (Savicka i Spasov 2001).

Kategorizacija dijalekata i govora na temelju koje će biti prikazana pojavnost glasa /z/ u makedonskim organskim idiomima preuzeta je od Vidoeskog (1998).

2.1. Zapadnomakedonsko narječje – Dijeli se na središnje i periferne govore. Odlikuje se pojavom glasa /z/, iako valja naglasiti da se njegova upotreba ne može uopćiti budući da se učestalost i uvjeti pojavljivanja glasa razlikuju u pojedinim govornim podskupinama.

2.1.1. Središnji govori zapadnog narječja – Dijele se na tri skupine: prilepsko-bitolsku, kičevsko-porečku i skopsko-velešku.

2.1.1.1. Prilepsko-bitolska grupa govora – U ovoj grupi govora glas /z/ je rijedak i ima ograničenu distribuciju. Pojavljuje se u grupama glasova /zv/, /zr/, /lz/, /nz/ ispred vokala (2.i) te na morfemskoj granici na kojoj se frikativi /c, z/ slijevaju u glasove /c, z/ (2.ii). Vidoeski (2000) porijeklo glasa /z/ u prilepsko-bitolskoj skupini govora pripisuje dvama izvorima: razvoju iz staroslavenskog *z (2.iii) te iz glasa /z/ ispred vokala u pojedinim slučajevima (2.iv), u skupinama /zv/, /zr/, /lz/, /nz/ (pr. 2.i) i u grupi /dz/ na morfemskoj granici (2.vi).

- (2) i. /zv/, /zr/, /lz/, /nz/ + otvornik: *s'вуска, 'colsa, 'supka* (hr. *rzati, suza, viriti*)
ii. /c, z/ → /c, z/ na međumorfemskim granicama: *надземе* → *насеме* (hr. *uzeti više nego što je potrebno*)
iii. staroslavenskog *z → /z/: *s'везда, 'јанса, м'носина, 'носе* (hr. *zvijezda, groznica, množina, noge*)
iv. /z/ + otvornik: *sum, 'seвzap* (hr. *zid, par volova za oranje*)
v. *над + земе* → *надсеме* (hr. *uzeti više nego što je potrebno*)
vi. /zv/, /zr/, /nz/: *свер, насре, јанса* (hr. *zvijer, zaviriti, groznica*)

2.1.1.2. Kičevsko-porečka grupa – U ovoj grupi govora glas /z/ je također rijedak i ima ograničenu distribuciju. Najčešće se pojavljuje u grupama glasova /zv/, /zr/, /lz/, /nz/ (2.vi), a rjeđe u drugim položajima, primjerice ispred vokala /i/ i /e/ (2.iv). Glas /z/ se razvio iz glasa /z/ u grupama /zv/, /zr/, /nz/ i u pojedinim slučajevima ispred vokala (kao u imenici *'saфup* – hr. *safir*); iz staroslavenskog *z (2.iii) te iz skupine glasova /dz/ na morfemskim granicama (2.v).

2.1.1.3. Skopsko-veleška grupa – U ovoj grupi dentali pokazuju najveću ograničenost u raspodjeli među konsonantima. Glas /z/ se pojavljuje na međumorfemskim granicama i u skupini s glasom /v/ (kao u *'seвp* – hr. *zvijer*). Potječe iz staroslavenskog *z i glasa /z/.

2.1.2. Zapadni periferni govori – Dije se na debarske, ohridsko-struške i prespanske govore, a Vidoeski (1998) im u klasifikaciji pridružuje i makedonske dijalekte u Albaniji.

2.1.2.1. Debarski govori – U ovim govorima glas /z/ se redovito pojavljuje u položaju iza sonanta /l/ (3.i) i pred množinskim nastavkom –i (3.ii).

- (3) i. /l/ + /z/: *colsa* (hr. *suza*)
ii. /g/ → /z/ ispred množinskog nastavka –i: *кофчесу, бубресу* + množinski oblik *носе* (hr. *kovčezi, bubrezi, nose*)

2.1.2.2. Ohridsko-struški govori – U ovim govorima glas /z/ se pojavljuje češće nego u drugim makedonskim govorima i ima mnogo širu distribuciju. Pojavljuje se kao varijanta glasa /g/ pred množinskim nastavkom –i te u množinskom obliku *nose* (hr. *noge*) (3.ii), u grupi ispred /v/ i /t/ (2.vi) i iza /l/ (3.i).

2.1.2.3. Prespanski govori – U ovim govorima glas /z/ je rjeđi nego u ohridsko-struškim. Pojavljuje se pred množinskim nastavkom –i, u množinskom obliku *nose* (hr. *noge*) (3.ii), u leksemu *бласе* (hr. *blago*), a prilično je čest i u skupini sa sonantima /l/ i /n/ (2.i).

2.1.2.4. Makedonski govori u Albaniji – Glas /z/ je sačuvan u svim makedonskim govorima u Albaniji, osim u vrmničkom. Njegova distribucija varira u pojedinim krajevima.

2.2. Jugoistočno narječje – Dijeli se na tri skupine govora u kojima je glas /z/ različito zastupljen: razloško-petrički govor, sersko-dramsko-lagadinska grupa govora i lerinska grupa govora.

2.2.1. Razloško-petrički govor – Glas /z/ je rijedak i ima ograničenu distribuciju. Pojavljuje se pretežno na početnom položaju ispred glasa /v/ (2.vi), u množinskim oblicima u nekoliko leksema kao varijanta glasa /g/ (3.ii) te u posuđenicama.

2.2.2. Sersko-dramsko-lagadinska grupa govora – Jedna od specifičnosti ove grupe govora jest odsutnost glasa /z/.

2.2.3. Lerinska grupa govora – Glas /z/ je rijedak, međutim njegova pozicija nije posebno ograničena.

2.3. Sjeverni govori – U klasifikaciji makedonskih dijalekata Vidoeski (1998) navodi sjeverne govore kao zajedničku kategoriju, unatoč tome što ne pripadaju istom narječju. Njoj pripadaju kumanovsko-kratovska grupa govora i govor Skopske Crnogorije.

2.3.1. Kumanovsko-kratovska grupa govora – Glas /z/ je rijedak, pojavljuje se najčešće u skupini s glasom /v/ i rjeđe u grupi sa sonantima /n/, /r/ (2.iv) te ispred vokala (2.vi)

2.3.2. Govor Skopske Crnogorije – U ovom govoru glas /z/ se pojavljuje u istim položajima i primjerima kao u središnjim govorima.

3. Glas /z/ u srednjoštokavskim i staroštokavskim dijalektima rasprostranjenim na području Srbije i Crne Gore

Konsonantski sustav srednjoštokavskih i staroštokavskih dijalekata na srpskom i crnogorskom području obilježile su krupne promjene u više razdoblja jezičnog razvoja. Prvo razdoblje sastojalo se od redukcije palatalnog /tʲ/, te gubljenja praslavenskih fonema /s/ i /z/, odnosno njihova prijelaza u /s/ i /z/. Nakon toga su uslijedila dva glavna procesa koja su obilježila razvoj konsonantskog sustava: usložnjavanje sustava afrikata i gubljenje bezvučnih šumnih konsonanata bez odgovarajućih zvučnih ekvivalenata. Sustav afrikata se uvećao zahvaljujući porastu broja praskavih konsonanata. Glasovi /t/ i /d/ prešli su u /č/ i /đ/ (u nekim govorima su sačuvani kao alofoni). Time je postignut asimetrični trokutasti sustav afrikata /č, č, đ/ kojem su se pridružili fonemi /c/ i /ž/, a na kraju i /z/ (Okuka 2008).

Sustav strujnih konsonanata ovisio je o sustavu afrikata. U velikom dijelu ijekavskih govora odvijali su se procesi iz kojih su proizašli novi strujni konsonanti /s/ i /z/, čime je potpuno uobličen razvoj štokavskog konsonantskog sustava. Strujni konsonanti i afrikati su oblikovali trojne skladne odnose, s tim da se u taj proces razvoja konsonantskog sustava ne uklapaju svi štokavski govori (Ivić 2001).

Pojavnost glasa /z/ u srednjoštokavskim i staroštokavskim dijalektima i govorima rasprostranjenim na području Srbije i Crne Gore bit će prikazana na temelju Okukine (2008) kategorizacije danih dijalekata.

3.1. Staroštokavski dijalekti – Dijele se na dva pojasa: (jugo)istočni i (sjevero)zapadni. Prvi pojas čine zetsko-raški i kosovsko-resavski dijalekti, a drugi pojas srednjobosanski i slavonski dijalekti. Budući da se rad bavi govorima srpskog i crnogorskog područja, u nastavku slijedi prikaz pojavnosti glasa /z/ u (jugo)istočnom pojasu.

3.1.1 Zetsko-raški dijalekt – Smješten je u jugoistočnom dijelu Crne Gore i u nekim susjednim područjima Srbije. Njegov konsonantski sustav u govorima varira brojem jedinica. To se prvenstveno odnosi na sustav

afrikata i strujnih konsonanata, pa tako i na glas /z/, koji se razvio kao zvučni parnjak glasa /c/ u južnom dijelu Primorja, a pojavljuje se i u romanskih posuđenicama. Zetsko-raški dijalekt dijeli se na cetinjsko-barski, bjelopavličko-vasojevički, ozriničko-bročanski i sjeničko-novopazarski poddijalekt.

3.1.1.1. Cetinjsko-barski govori – U domaćim riječima glas /z/ se obično pojavljuje na početku riječi (4.i), kao palatalni ekvivalent glasa /g/ (<h) (4.ii) te u ograničenom broju posuđenica iz drugih jezika (4.iii).

- (4) i. *zvono, zenica, zubi* (hr. *zvono, zjenica, zubi*)
ii. *oraži, siromaži* (hr. *orasi, siromasi*)
iii. *zanat, šanža* (hr. *zanat, šansa*)

3.1.1.2. Ozriničko-bročanski i bjelopavličko-vasojevički govori – Zastupljenost glasa /z/ je vrlo ograničena, pojavljuje se većinom u riječima romanskog porijekla.

3.1.1.3. Sjeničko-novopazarski poddijalekt – Glas /z/ se pojavljuje u domaćim i stranim riječima u raznolikim pozicijama, kao u *zvono, zenica, zubi, zvijezda, jezero, zevojka, Rezo, zile* i dr. (hr. *zvono, zjenica, zubi, zvijezda, jezero, djevojka*, vlastita imena *Redzo i Dzile*).

3.1.2. Kosovsko-resavski dijalekt – Smješten je na izduženom prostoru od krajnjeg jugozapada do krajnjeg sjeveroistoka Srbije. To je jedini srpski dijalekt koji je u dodiru sa svim drugim srpskim dijalektima. Takva pozicija i česte migracije utjecale su na njegovu raznolikost. Konsonantski sustav ovog dijalekta obilježen je prisutnošću glasa /z/ u početnoj skupini glasova /zv/ (2.vi) te u umanjenicama i vlastitim imenima. U nekim govorima pojavljuje se i u grupi /bz/ (kao u *bzova*) te u posuđenicama iz rumunjskog i albanskog jezika. Na tom području je /z/ prilično rasprostranjen, naročito u pograničnim govorima.

3.2. Srednjoštokavski dijalekti – Zauzimaju krajnji jugoistok i jug srpskog teritorija, dio Kosova i Metohije te srpska naselja u sjevernoj Makedoniji. Ti dijalekti imaju niz zajedničkih obilježja sa susjednim bugarskim i makedonskim govorima, kao i s grčkim i albanskim jezikom.

3.2.1. Prizrensko-južnomoravski dijalekt – Konsonantski sustav ovog dijalekta odlikuje se gubljenjem frikativa /h/ i prisutnošću afrikata /z/, koji se pojavljuje u početnom i središnjem međumorfemskom položaju te u toponimima (kao u *zvono, zidina*).

3.2.2. Svrlijško-zaplanjski dijalekt – Prostire se na području sabljastog oblika koje se proteže sa sjevera od kosovsko-resavskog područja kod Slankamena prema jugu između prizrensko-južnomoravskog dijalekta na zapadu i timočko-lužičkog na istoku. Konsonantski sustav je reduciran, ali je glas /z/ prisutan u pojedinim primjerima (kao u *zvona, zid, pozadi* – hr. *zvona, zid, pozadi*).

3.2.3. Timočko-lužnički dijalekt – Konsonantski sustav ovog dijalekta sadržava zvučni afrikat /z/ u ograničenom broju primjera (kao u *zvezda, zvono, nazgnul* – hr. *zvijezda, zvono, zavirio*).

U ostalim dijalektima rasprostranjenim na području Srbije i Crne Gore glas /z/ se pojavljuje isključivo kao alofon.

4. Glas /z/ u makedonskom standardnom jeziku

Makedonski jezik dobiva status službenog jezika u Makedoniji u kolovozu 1944. godine na prvom zasjedanju ASNOM-a. U studenom iste godine ASNOM naznačuje komisiju koja treba donijeti prijedlog azbuke i pravopisa makedonskog jezika. U svibnju 1945. godine prihvaćen je prijedlog komisije da se kao osnova makedonskog standardnoga jezika uzmu središnji govori obogaćeni leksikom svih makedonskih dijalekata (Bojkovska et al., 2008).

Na temelju izbora središnjih makedonskih govora kao osnove jezičnog standarda, u suvremenom makedonskom standardnom jeziku /z/ ima status fonema, unatoč izostanku njegove razlikovne funkcije i ograničenom broju leksema u kojima se pojavljuje. Iako ni u jednoj situaciji zamjena /z/ → /z/ ne bi donijela novo značenje, taj je glas jasno izdvojen u svijesti govornika makedonskog standardnog jezika, što je zasigurno i posljedica uvođenja zasebnih ćiriličnih slova u makedonskoj azbuci (znakovi *Ѕ* i *ѕ*). Glas /z/, u odnosu na standard, znatno je više zastupljen u makedonskim organskim govorima. U standardnom makedonskom jeziku /z/ se pojavljuje u sljedećim položajima: ispred vokala (*ѕуд, нросупно, симба* – hr. *zid, prozirno, svirka*); u kombinaciji s konsonantima, u položaju ispred /v/ i /r/ (*ѕвезда, ѕвеп, ѕвонху* – hr. *zvijezda, zvijer, zvoni*); iza /n/ (*јанса, гања, сења* – hr. *groznica, gegati se, drmati/ljuljati*).

Kao glavni razlog odluke da glas /z/ dobije status fonema u standardnom jeziku Koneski (1967) navodi očuvanje odnosa /c/ : /z/, koji je korelativan s

odnosom /č/ : /dž/ u cijelom nizu odgovarajućih odnosa između zvučnih i bezzvučnih konsonanata.

U gramatikama i pravopisima standardnog makedonskog jezika /z/ se beziznimno izdvaja kao zaseban fonem (npr. u Bojkovska et al. (2008), Friedman (1992), Kepeski (1950), Koneski (1967), Lunt (1952) i dr.), s tim da navodi o niskoj čestotnosti i upute o pravilnoj uporabi toga glasa ukazuju na njegovu rubnost u fonološkom sustavu makedonskog jezika – tako primjerice Koneski (1981) navodi da se glas /z/ u književnom jeziku susreće u vrlo ograničenom broju slučajeva; Friedman (2002) navodi da je fonem /z/ rašireniji u dijalektima nego u književnom jeziku, dok Bojkovska et al. (2008) upozoravaju na pojavu da se glas /z/ u izgovoru i pri pisanju najčešće zamjenjuje glasom /z/ – zbog toga autori ističu da je potrebno paziti na izgovor i pravopis ovoga glasa te izbjegavati dijalektalni izgovor.

U prikazu fonološkog sustava makedonskog standardnog jezika Savicka i Spasov (1991) navode da je glas /z/ rijedak u makedonskom jeziku. Osim toga, upozoravaju na činjenicu da ga neki lingvisti pogrešno smatraju varijantom glasa /z/. Autori se slažu s tim da neke glasovne promjene povijesnog ili dijalektalnog karaktera potvrđuju postojanje položajnih ograničenja za glas /z/ koji se zamjenjuje glasom /z/, ali naglašavaju da isto tako postoje primjeri koji opovrgavaju tu tezu. Također navode i postojanje suprotne tendencije, tj. promjene /z/ u /z/, nerijetko u istim položajima. S obzirom na postojanje takvog kolebanja, Savicka i Spasov (ibid.) dovode u pitanje funkcionalnost te opreke, ali s druge strane navode da u standardnom jeziku sporne riječi imaju ustaljenu fonološku sliku, tako da se kolebanja javljaju kod vrlo malog broja riječi.

5. Glas /z/ u srpskom standardnom jeziku

Začeci postupka standardizacije suvremenog srpskog književnog jezika sežu u razdoblje druge polovice 18. stoljeća, kada je pod utjecajem prosvjetiteljstva započela afirmacija ideje o narodnom jeziku kao osnovi budućeg standarda. Nakon višestoljetne srpskoslavenske, a u 18. stoljeću i ruskoslavenske te slavenosrpske pismenosti, dolazi do naglog prekida s tom tradicijom, te se u tzv. predvukovskom razdoblju počinje pripremati teren za uspostavljanje književnog jezika zasnovanog na narodnoj jezičnoj osnovici.

Sava Mrkalj je prvi filolog koji je ponudio sustavni prijedlog za reformu srpske azbuke. U želji da stvori azbuku koja će biti u potpunosti prilagođena potrebama narodnog jezika (za razliku od dotadašnje crkvene ćirilice koja je brojala preko 40 znakova), Mrkalj se u svojem ključnom djelu *Salo debeloga jera libo azbukoprotres* (1810) posvetio opisu fonološkog sustava

narodnog jezika. Budući da u govoru njegova rodnog kraja glas /z/ nije imao status zasebnog fonema, ne iznenađuje da slovo *zelo* nije sačuvalo svoje mjesto u njegovoj novoj azbuci. Godine 1814. Vuk Karadžić je u predgovoru svoje *Pismenice* istaknuo da je preuzeo i doradio Mrkaljevu azbuku. Iako je unio neke promjene u njegovo azbučno rješenje, one se nisu ticale grafema *S*. Budući da organska osnova književnog jezika za koju se Karadžić zalagao, kao ni šumadijsko-vojvođanski govori koji su kasnije utjecali na njegov daljnji razvoj, nije uključivala /z/ kao zaseban fonem, on u tome statusu nije ni ušao u fonološki sustav srpskog standardnog jezika.

U gramatikama srpskog jezika (npr. Stanojčić-Popović (2008); Klajn (2008); Piper (2010); Stevanović (2007) i dr.), glas /z/ se tumači isključivo kao alofon.

Raspodjela alofona [z] ograničena je na međumorfemske granice, kao u primjeru [lovazga ulovio]. Osim na međumorfemskoj granici, alofon [z] se pojavljuje i na granici dviju riječi kada u dodir dođu dva zvučna konsonanta u kombinaciji 'ploziv + frikativ', čiji se izgovor realizira kao jedinstveno oblikovanje afrikata (<pred zimu> → [prez:imu]; <odzvoniti> → [oz:voniti]). U takvim slučajevima alofon [z] ima malo produžen izgovor, a posljedica je postojanja morfemske granice (Subotić et al. 2005).

Fon [z] ponekad se pojavljuje u pojedinim stranim vlastitim imenima iz jezika u kojima postoji fonem /z/, kao npr. u gruzijskom prezimenu *Ševarnadze* (Subotić et al. 2005).

Unatoč tome što se /z/ pojavljuje u nekim stranim imenima i dijalektalizmima, te što je lako prepoznatljiv i izgovorljiv govornicima srpskog jezika, ni u jednoj analiziranoj gramatici /z/ se ne svrstava u kategoriju (rubnih) fonema.

6. Glas /z/ i kodifikacija crnogorskog jezika

Republika Crna Gora podijeljena je na sjeverozapadno i jugoistočno govorno područje. Sjeverozapadna narječja su novoštokavska ijekavska, dok su jugoistočna staroštokavska ijekavska (nazivaju se još i starocrnogorskim ili zetsko-lovcenskim narječjima). Razlike među dvama crnogorskim narječjima najizraženije su na fonološkom planu i u morfosintaktičkim konstrukcijama. Jugoistočna narječja čuvaju više arhaičnih akcenatskih obrazaca (Greenberg, 2005).

Danas, šest godina nakon donošenja Ustava Crne Gore i definiranja crnogorskog jezika kao službenog, još uvijek nije razriješeno pitanje njegove norme. U Crnoj Gori, u okviru različitih institucija, djeluje

nekoliko međusobno suprotstavljenih frakcija koje zastupaju različite stavove u vezi pitanja što treba biti osnovom crnogorskog standardnog jezika. Unatoč neslaganjima, sve frakcije dijele stav da bi osnova standarda trebali biti sjeverozapadni dijalekti. Razlike među ponuđenim rješenjima očitovale su se prvenstveno na fonološkoj, ali i na morfološkoj i leksičkoj razini (Lakić 2010).

Jezično planiranje u Crnoj Gori od 1992. godine slijedilo je dvije suprotstavljene struje: *prosrpsku neovukovsku* i *procrnogorsku* struju. *Prosrpska neovukovska* struja zalagala se za tumačenje crnogorskih dijalekata kao pripadajućih srpskom govornom području, a *procrnogorska skupina* pod vodstvom Vojislava Nikčevića nastojala je legalizirati odvajanje crnogorskog od srpskog jezika (Greenberg, 2005). Nikčević je ujedno i autor prvog ponuđenog crnogorskog pravopisa i gramatike.

Nakon imenovanja jezika u Ustavu, u veljači 2008. godine održana je prva sjednica Savjeta za standardizaciju crnogorskog jezika, koji je imenovala Vlada Crne Gore. Savjet se ubrzo podijelio na dvije frakcije: književnu i jezikoslovnu (Lakić, 2010). Književna frakcija bila je naklonjena djelomičnoj arhaizaciji jezika na morfološkoj i leksičkoj razini te uvođenju novih fonema /š/ i /ž/, dok je jezikoslovna frakcija polazila od srpskohrvatskog jezika kao osnove suvremenog crnogorskog jezika. Obje navedene frakcije ponudile su vlastite varijante pravopisa, pravopisnog rječnika i gramatike, a do danas nije razriješeno pitanje koje će od rješenja u konačnici biti službeno prihvaćeno.

U kontekstu bavljenja glasom /z/ najzanimljiviji je spomenuti prijedlog Vojislava Nikčevića, koji je kao rješenje ponudio *crnogorski interdijalektalni/naddijalektalni (koine) standardni jezik*. On je zajedno sa svojim sljedbenicima jedini zagovaratelj ideje da /z/ dobije status fonema u budućem crnogorskom standardu. Predstavnici književne frakcije Savjeta za standardizaciju crnogorskog jezika su, za razliku od predstavnika jezikoslovne frakcije, smatrali da fonološki sustav budućeg standarda treba sadržavati foneme /š/ i /ž/, no nisu bili skloni uvođenju fonema /z/ zbog njegove vrlo niske frekventnosti (Lakić, 2010). S obzirom na negativan prijem stručnjaka i šire javnosti, danas se izgledi prihvaćanja Nikčevićeve norme čine vrlo malima.

U svojem kratkom pravopisnom priručniku iz 1993. godine i obuhvatnijem pravopisu iz 1997. godine, Nikčević je između ostalog naveo i fonološke specifičnosti predloženog standarda među koje je ubrojio i fonem /z/. Shodno tome, njegovi sljedbenici su se zalagali za uvođenje triju novih grafema za glasove /š/, /ž/ i /z/.

Proširenje fonološkog sustava crnogorskog standardnog jezika za kakav se zalagao, autor je prokomentirao sljedećim riječima: „Sada je posve jasno koji je od četiriju srednjejužnoslovenskih štokavskih standardnijih jezika sistemski najutemeljeniji i najoptimalniji. To je crnogorski standardni jezik zahvaljujući postojanju fonema koje ne posjeduju ostali standardi“ (Nikčević, 2006).

Stavovi o novom crnogorskom standardu bili su podijeljeni. Mnogi su lingvisti smatrali da uvođenje triju fonema u fonološki sustav služi isključivo tome da bi se uspostavila razlika između crnogorskog i bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog te srpskog književnog jezika, budući da dijalektalna osnova koju je Nikčević izabrao za svoj *koine* izvorno ne sadrži te foneme. Osim toga, njihova je pojavnost i u jugoistočnim govorima vrlo rijetka i ograničena na uzak korpus riječi. Greenberg (2005), na primjer, navodi da bi se razlika u odnosu na bosanski/bošnjački, hrvatski i srpski jezik znatno prirodnije postigla izborom jugoistočnog narječja kao osnove budućeg standarda, koje ujedno obuhvaća današnje administrativno središte i glavni grad Podgoricu. Što se tiče uvođenja glasa /z/ u fonološki sustav jezika za kakav se zalaže Nikčević, autor komentira: „Uvrštavanjem tako rubnog i upitnog fonema u svoj inventar Nikčević je uspio oblikovati vrstu crnogorskog 'naddijalekta' u kojem se nova jotacija sa sjeverozapada ujedinijuje s fonemom /z/ s jugoistoka“ (Greenberg, 2005).

Sličan stav Greenbergovu dijeli i velik broj crnogorskih lingvisti bez obzira na to kojoj od navedenih frakcija pripadaju. Zbog toga se u ostalim ponuđenim prijedlozima norme odustalo od uvođenja fonema /z/ u standardni crnogorski jezik.

7. Položaj glasa /z/ kao sociolingvistički faktor

Na temelju prikaza frekventnosti i položaja glasa /z/ u predstavljenim organskim idiomima na području crnogorskog, makedonskog i srpskog govornog područja, kao i u suvremenim standardnim jezicima, može se zaključiti da čak i u idiomima u kojima je najzastupljeniji u statusu zasebnoga fonema, /z/ i dalje ima vrlo ograničenu distribuciju.

Rubnost toga glasa rezultirala je različitim statusnim rješenjima u trima standardima. Dok se u srbističkoj literaturi /z/ definira isključivo kao alofon (što je i logično s obzirom na izabranu organsku osnovu standarda u kojoj se /z/ ne javlja kao zaseban fonem, osim rijetko u posuđenicama i imenima stranog porijekla), u makedonskom jeziku je, unatoč niskoj frekventnosti, odlučeno da ipak dobije status fonema. Iako makedonski lingvisti kao glavni razlog takve odluke uglavnom navode očuvanje simetričnosti

fonološkog sustava, još je Misirkov, idejni začetnik standardizacije makedonskog jezika, 1903. godine istaknuo da je izbor centralnih makedonskih govora najbolji jer se u najvećoj mjeri razlikuje od susjednih slavenskih jezika. Sličnu situaciju nalazimo i u slučaju Nikčevićeva prijedloga crnogorskog standardnoga jezika. Unatoč tome što organska osnova predloženog standarda ne posjeduje /z/ kao zaseban fonem, prijedlog njegove norme ga uključuje jer ga autor smatra tipičnim crnogorizmom.

8. Zaključak

Na temelju izložene građe može se zaključiti da je upotreba glasa /z/ prisutna u pojedinim istočnim staroštokavskim, srednjoštokavskim i makedonskim dijalektima. Riječ je o glasu koji u nekim govorima ima arhaičnu ili stilogenu vrijednost, u mnogim dijalektima njegova je upotreba znatno reducirana i nestabilna, dok je na određenim područjima (npr. u govorima oko Ohrida) učestala.

U makedonskom standardnom jeziku /z/ ima status fonema, unatoč izostanku razlikovne funkcije i vrlo ograničenom broju leksema u kojima se pojavljuje. U srpskom standardu glas /z/ se pojavljuje isključivo kao alofon na morfemskim granicama ili na granici dviju riječi, što je slučaj i u makedonskom standardnom jeziku, u kojem se na takvim položajima također registrira kao alofon i ne bilježi se posebnim grafemom.

U jednom od ponuđenih prijedloga norme glas /z/ zajedno s glasovima /s/ i /z/ igra važnu ulogu u procesu kodifikacije crnogorskog standarda, što je svojevremeno bio i slučaj u procesu standardizacije makedonskog jezika.

Iako analiza gramatika i fonoloških opisa pojedinih jezika pokazuje da glas /z/ ima različit položaj u makedonskom i srpskom jeziku, dok je u crnogorskom jeziku njegov status još uvijek neizvjestan, teorija o fonološkoj prototipnosti potvrđuje da je u svim navedenim jezicima glas /z/ ruban, bez obzira na to koji položaj uživa u analiziranim gramatikama. Uvid u građu pokazuje da su različiti kriteriji utjecali na određivanje njegova položaja u pojedinim jezicima.

Literatura:

- Babić, Zrinka. 1997. Poredbeni opis glasovne strukture hrvatskoga jezika (doktorski rad). Filozofski fakultet. Zagreb.
- Babić, Stjepan; Brozović, Dalibor; Škarić, Ivo; Težak, Stjepko. 1991. Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika. Zagreb: Nakladni zavod Globus.

- (Bojkovska et al. =) Бојковска, Стојка; Пандев, Димитар; Минова-Гуркова, Лилјана; Цветковски, Живко; Димитрова, Саветка. 2008. Општа граматика на македонскиот јазик. Скопје: Просветно дело АД.
- Brown, Keith; Ogilvie, Sarah. 2009. *Consise Encyclopedia of Languages of The World*. Oxford: Elsevier.
- Greenberg, Robert D. 2005. The Dialects of Macedonia and Montenegro: Random Linguistic Developments or Evidence of a Sprachbund. *Južnoslovenski filolog*, 56/1–2. Beograd. 295–300.
- Ivić, Pavle. 1981. Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih opšteslavenskim lingvističkim atlasom. Sarajevo.
- Jelaska, Zrinka. 2004. *Fonološki opisi hrvatskoga jezika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Klajn, Ivan. 2008. Gramatika srpskog jezika. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- (Kepeski =) Кепески, Круме. 1950. Македонска граматика. Скопје: ДКМ.
- (Koneski =) Конески, Блаже. 1967. Граматика на македонскиот литературен јазик, Скопје: ДКМ.
- Lakić, Igor. 2010. Crnogorski jezik: od negacije do standardizacije. *Med politiko in stvarnostjo: Jezikoslovna situacija v novonastalih državah bivše Jugoslavije*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 85–95.
- Mihaljević, Milan. 2002. Slavenska poredbena gramatika, 1. dio: Uvod i fonologija. Zagreb: Školska knjiga.
- Milović, Jevto M. 1984. Crnogorski govori. Titograd: CANU.
- (Misirkov =) Мисирков, Крсте Петков. 1974. За македонските работи. Софија: Либералниот клуб.
- Nikčević, Vojislav. P. 2004. Jezikoslovne studije. Cetinje: Đurđe Crnojević.
- Okuka, Miloš. 2008. Srpski dijalekti. Prosvjeta: Zagreb.
- Pešikan, Mitar. 1979. Jedan opšti pregled na crnogorske govore. *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XXII/1. Novi Sad. 149–169.
- (Piper =) Пипер, Предраг. 2010. Граматички описи јужнословенских језика. Београд: Чигоја штампа.
- Subotić, Ljiljana; Sredojević, Dejan; Vjelaković, Isidora. 2005. Ortoepska i ortografska norma standardnog srpskog jezika. Novi Sad: FF.
- (Savicka i Spasov =) Савицка, Ирена; Спасов, Људмил. 1991. Фонологија на современиот македонски стандарден јазик 1, Скопје: Борографија.
- (Spasov =) Спасов, Људмил. 2003. Две американски граматика на современиот македонски стандарден јазик од Хорас Г. Лант и Виктор А. Фридман. Скопје: МАНУ.
- (Stanojčić i Porović =) Станојчић, Живојин; Поповић, Љубомир. 2008. Граматика српског језика за гимназије и средње школе. Београд: Завод за уџбенике.
- (Stevanović =) Стевановић, Михајло. 2007. Граматика српског језика (за средње школе). Београд: Предраг & Ненад.

- (Vidoeski et al. =) Видоески, Божидар и др. 1975. Правопис на македонскиот литературен јазик. Просветно дело: Скопје.
- (Vidoeski =) Видоески, Божидар. 1998. Дијалектите на македонскиот јазик, Скопје: МАНУ.
- (Vidoeski =) Видоески, Божидар. 2000. Фонолошки бази на говорите на македонскиот јазик. Скопје: МАНУ.